

ՌՈՒԲԷՆ ԶԱՐԴԱՐԵԱՆ
(1874-1915)

Ա.— Կ Ե Ա Ն Ք Ը

Ծնած է 1874ին, Տիգրանակերտի Սեւերեկ գաւառին մէջ. բայց երկու տարեկանին հարբերդ փոխադրուած եւ հոն մեծցած ըլլալով՝ խարբերդցի կը համարուի: Նախակրթութիւնը ստանալէ ետք խարբերդի Ազգ. վարժարանին մէջ, Կ'անցնի Թլկատիցիի դպրոցը եւ Կ'աւարտէ գայն:

Թլկատիցի, նոյնպէս խարբերդցի, գաւառի գրականութեան ամենէն ինքնատիպ դէմքերէն մէկն էր եւ իր գրական ըմբռնումներուն եւ շունչին տակն է որ կը կազմուի պատանի Զարդարեանի հոգին:

18 տարեկանին կը նետուի ուսուցչական ասպարէզ եւ մօտ տասը տարի կրթական գործով կը զբաղի: Նախ կը դասաւանդէ Թլկատիցիի դպրոցը, ապա մօտ 3 տարի ալ Փրանսացի կրօնաւորներու վարժարանին մէջ: 1903ին քանի մը ուրիշ ուսուցիչներու հետ կը ձեռքաւորուի Բուրժ Կառավարութեան կողմէ եւ կը բանտարկուի: Ազատ արձակուելով կը ստիպուի ապաստանիլ Պուլկարիա եւ հաստատուիլ Ֆիլիպէ քաղաքը, ուր կը հիմնէ «Ռազմիկ» քերթը (եռօրեայ) 1906ին: Խօսելով «Ռազմիկ»ի ուղղութեան մա-

սին, Ռ. Զարդարեան հետեւեալը կը գրէ Արշակ Զօպանեանին (1905 Նոյեմ. 8, Ֆիլիպէ). —

«Միակ եւ անայլայլ առաջադրութիւնս է որ «Ռազմիկ» մեր բոլոր շարքերուն մէջ խաղաղութեան եւ եղբայրութեան պատգամաւորներէն մէկը ըլլայ. եղբայրատեաց կիրքերը, հանրային փրկութեան սպառնացող վէճերն ու արարքները արհնով կը լեցնեն սիրտս. չէք դիտեր թէ անդին հայ ժողովուրդը երկրին խորերը ինչ հաւատք, ինչ վստահութիւն դրած է արտասահմանեան մեր գործիչներուն վրայ» (Արեւմտահայ Գրողների մամականի, Երեւան):

1908ին, Օսմ. Սահմանադրութեան տարին, Զարդարեան եւս փախըտական այլ մտաւարականներու հետ, կը փոխադրուի Պուլիս: Մէկ տարի ետք, Պուլսոյ մէջ կը հրատարակուի «Ազատամարտ» մեծ օրաթերթը, որուն խմբագրապետ կը դառնայ Զարդարեան: Նոյն տարին իբրեւ այցելու ուսուցիչ դասեր կու տայ Կեդրոնական վարժարանին մէջ:

Վարած է ազգային եւ կուսակցական պատասխանատու պաշտօններ: Գործածած կեղծանուններն են՝ Էծտահար, Աչք Նիւվայի եւայլն:

Ամուսնացած էր եւ զաւակներու տէր, երբ 41 տարեկանին զոհ գնաց 1915ի Ապրիլեան եղեռնին:

Զաւակներէն մէկը՝ Հրաչ Զարդարեան, այժմ Ֆրանսա, գրող է եւ հեղինակ վէպերու եւ պատմութեան:

Բ.— Գ Ո Ր Ծ Ե Ր Ը

Զարդարեան սկսած է գրել 17 տարեկանին եւ աշխատակցած Զօպանեանի «Ծաղիկ»ին եւ այլ քերթերու:

1910ին, իր գրական էջերու հաւաքածոն հրատարակեց հատորով մը, որ կը կոչուի «Ցալալոյս» (գիշերուան մէջ լոյս): Երկու տարի ետք գիրքը փրանսերէնի քարգմանեցին խումբ մը հայ գրողներ (Զօպանեան, Եւայլն) «Clarté Nocturne» անունով: «Ցալալոյս»էն դուրս կը մնան «Եօթը երգիչները» (1911), «Ով որ սուլթան մը ունի իր հոգիին մէջ» (1913), «Նկեղեցւոյն առիւծը», եւայլն:

1930ին, Փարիզի մէջ հիմնուած «Նահատակ Գրագէտներու Բարեկամներ» Ընկերակցութիւնը հրատարակեց Զարդարեանի ամբողջական գործերուն Ա. հատորը:

Հրապարակագրութիւնը վնասած է իր ստեղծագործական կարելիութեանց եւ պատճառ դարձած, որ աւելի լայնաշունչ երկեր չկարենայ արտադրել: Այս ցաւին անդրադառնալով՝ Զ. Նալբանին գրած իր մէկ նամակին մէջ Ռ. Զարդարեան կ'ըսէ. —

«Այնքան վազնէ վազ, հեւ ի հեւ ու տենդոտ կեանք մը կ'անցընեմ: Իւրաքանչիւր ելած թերթին ետեւէն անմիջապէս յաջորդին վրայ մտածել՝

գրեթէ միս մինակդ, առանց կարեւոր ուժ մը ունենալու քեզի իբրեւ թեւընկեր: Յոգնութիւն, խոնջէնք ու մտացիր վիճակ, առանց կարենալ ամփոփուելու զուտ գեղարուեստական աշխատութեան մը վրայ» (1907, Մայիս 14, Ֆիլիպէ):

Զարդարեանի գրուածքները կրնանք բաժնել հետեւեալ խումբերու. —

1) ՀԵՔԻԱԹՆԵՐ. — «Քարացածներ», «Ծովակին Հարսը», «Ծաղիկներ, կարմիր ծաղիկներ», «Ով որ Սուլթան մը ունի իր հոգիին մէջ», «Զարնուած որսորդը», «Բռնաւորին արցունքը» եւայլն: Զարդարեան ժողովուրդէն առնելով հեփիաթի եւ առասպելի իր միւթերը (ազդուած Սրուանդատեանէն), զանազան մշակած է նոր ձեւով: Զարդարեանի մշակած հեփիաթները կը նկատուին շատ յաջող ստեղծագործութիւն: Իր հեփիաթներով Զարդարեան գրական նոր սեռ եւ դպրոց մը ստեղծեց: Զարդարեանի հեփիաթները շատ սեղմ են, աւելի նկարագրական քան պատմողական: Ան հեփիաթը հասցուցած է բանաստեղծական գեղեցկութեան:

2) ՊԱՏՄՈՒԱԾՔՆԵՐ ՆԻ ՊԱՏԿԵՐՆԵՐ. — «Տան Սէր», «Սեւ հաւը կանչեց», «Գամբը», «Պուտ մը ջուր», եւն.: Քիչ են քիւով: Զարդարեան աւելի հակում ցոյց տուած է բանաստեղծական արձակին քան վիպական կառուցում ունեցող գրուածքներու: Սակայն այս քանի մը կտորն ալ, զորս գրած է իրապաշտ շարժումի ազդեցութեան տակ, վիպագիրի տաղանդ մը կը մատնեն:

3) ԱՐՁԱԿ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ. — Բնութեան նկարագրութեան նուիրուած գեղեցիկ էջեր են ատոմք, երբեմն ալ կապուած կեանքի մէկ խորհուրդին. — «Ճախարակին փերթուածը», «Գիւղին գերեզմանը», «Դաշտային վերջալոյս», «Կարօտներ», «Փողոցը»:

4) ԴԱՍԱԳԻՐՔԵՐ. — «Մեղրագետ»ներու շարքը:

5) ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ. — Ա. Ֆրանսի «Աստուածները Ծառաւի են» եւ Սելմա Լացերլոֆի «Նրուսադէմ Տալէ Քարլիի մէջ»:

6) ՈՏԱՆԱԻՈՐՆԵՐ

Թ. ԶԱՐԴԱՐԵԱՆ ԵՒ ԶՕՐ. ԱՆԴՐԱՆԻԿ

Գ. — ԳՐԱԿԱՆ ՅԱՏԿԱՆ ԻՇԵՐ

Գաւառի գրականութեան ամենէն փայլուն եւ արուեստագէտ խառնուածքի տէր դէմքն է Զարդարեան: Գեղապաշտ է եւ վերջին ծայր բժախնդիր մշակող մը: Արեւմտահայ աշխարհարարի վարպետներէն մէկն է նոյն տոնէ, որ լեզուի ու ոգիի խնամքը հասցուցած է նրբութեան, երբեմն ծանրաբեռնելով ածականներու եւ պատկերներու շոյալութեամբ:

Նրալիսան հետեւեալը կը վկայէ Զարդարեանի գրականութեան մասին. «Զարդարեանի լեզուն, բոլոր զաւառացի գրողներուն մէջ, ամենէն մաքուրը, ամենէն ճոխը եւ ամենէն ներդաշնակն է: Ինծի համար Զարդարեան մեր ժամանակակից գրականութեան վարպետներէն մէկն է: Հակառակ լրագրական հեւասպառ աշխատանքի մը արդիւնքը ըլլալուն, Զարդարեանի արձակը բարձրօրէն գրական է, գեղեցիկ, պատկերաւից եւ խրոխտ»:

Խօսելով իր գրելակերպի մասին Զարդարեան ինք իսկ կը վկայէ. «Երբեք աճապարանքով չեմ արտադրեր եւ արդէն մինչեւ որ ճշմարիտ ներշնչման տակ չգտնուիմ՝ բնաւ չեմ կրնար գրելու համար միայն աշխատիլ»: Հոգիով աւելի բանաստեղծ է քան վիպասան եւ այդ պատճառով ալ իր արձակը յագեցած է բանաստեղծական շունչով եւ զգացումներով: Իր ներշնչման աղբիւրներն են հայրենի երկրին բնութիւնը, գաւառի կեանքը եւ աւանդութիւնները:

Թէեւ ունի ոտանաւորներ ալ, բայց Զարդարեանի արձակն է որ կը մնայ մեր գրականութեան մէջ: Աւելի շատ կը նկարագրէ եւ կը նկարէ քան թէ կը պատմէ: Իր գրուածքները մեծ մասամբ արձակ բանաստեղծութեան տպաւորութիւնը կը ձգեն:

Խորհրդապաշտ պատկերներով («Բագինին փառաբանութիւնը», «Բռնաւորին արցունքը», «Ով որ Սուլթան մը ունի իր հոգիին մէջ», եւն.), Զարդարեան փոքրիկուած ձեւի տակ երգած է նաեւ մեր ազգային յեղափոխութեան ու ազատութեան գաղափարները: «Բաղձանքս է որ հեքիաթը իր իսկական հանդերձանքին մէջ ըլլայ, նաեւ Այլաբանութիւն մը մեր ներկայ կեանքին», կը գրէ Ա. Զօպանեանին ուղղած իր մէկ նամակին մէջ (1905, Նոյեմ. 8, Ֆիլիպէ):

Զարդարեանի բուն արժէքը պէտք է փնտռել իր հեփիաթներուն մէջ: Եղած է խիզախ հրապարակագիր, կարող մանկավարժ եւ անձնուէր ազգային գործիչ:

Իր ոգը տաշուած է բժախնդիր աշխատանքով եւ ունի փայլ, հանդիսաւոր ընթացք եւ պատկերներու մոխրութիւն:

«Ազատամարտ» օրաթերթն ըստ թիվի չաբաթաթերթը, առիթ տուաւ, որ կարգ մը նոր գէմքեր յայտնուին եւ կազմուին: Յակոբ Քիւֆէճեան (Օշական) «Ազատամարտ»-ով իր համբաւը սկսաւ: Սալբի հոն ըրաւ իր առաջին փորձերը, Կ. Չարեան հոն կատարեց իր մուտքը հայ գրականութեան մէջ: Գեղամ վարդապետ հոն սկսեւ էր իր մտքի որոնումները:

ԱԶԱՏԱՄԱՐՏ

«Օրվերի» ստացան: — Հիւնստ 10 Յունիս 1909: — Արտատպութիւնը — Կեդրոնական Պարագրամ: — Հոգեւոր, Համալ-Պաշտ, քիւ: 76: — Բաժանորդագրութիւն 75—40 դր. (Պոլիս): 100—50 դր. (Գաւառ): 30—15 ժր. (Արտատպութիւն): Հասց 10 քարտ: — Միացեալ 17 Նոյ 1910, հասցած № 441 եւ քեւակոխած Ձեդ. Տարին:

Դժուար է «Ազատամարտ»-ի աշխատակիցներուն ու թղթակիցներուն թուումն իսկ ընել: Թերթ մը, որ աւելի քան վեց տարի շարունակուեցաւ անընդհատ՝ իր շուրջ համախմբած Պոլսոյ, գաւառի եւ արտասահմանի մեր լաւագոյն մտաւորականութիւնը, անշուշտ որ պիտի ունենար աշխատակիցներու հոծ թիւ մը: Բայց տալու համար անուններ, զորս յիշողութիւնը գրչիս տակ կը բերէ, թուեմ գոնէ գլխաւորները: «Ազատամարտ»-ի հետ եղան Չարեան, Վառճեան, Խաթալ, Չոհրապ, Վարուժան, Մշոյ Գեղամ, Սիւսան, Սո, Մեղուն Կիւրճեան, Ա. Ահարոնեան, Ա. Իսահակեան, Վարանդեան, Արտաշէս Յարութիւնեան, Չապէլ Եսայեան, Ռուբէն Սեւակ, Վրթանէս Փափագեան, Լեւոն Շանթ, եւայլն:

Յ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ

ԴԱՏՈՒՄՆԵՐ

ՌՈՒԲԷՆ ԶԱՐԴԱՐԵԱՆ

(Ամփոփում)

Ռ. Չարդարեան գրած է հեքիաթներ, արձակ բանաստեղծութիւններ, խորհրդապաշտ էջեր եւ վիպակներ:

ա) ՀԵՔԻԱԹԱԳԻՐԸ. — Հեքիաթագիրը մեծագոյն տիտղոսն է Ռ. Չարդարեանի:

Հեքիաթով Չարդարեան ստեղծեց արուեստի իւրայատուկ ձեւ մը, որ իբր ձգտում, իբր իրացում հասաւ որոշ գեղեցկութիւններու:

Չարդարեան կրցաւ մեզի տալ մեր բնաշխարհը իր շեշտ գծադրութեամբ, իր երեսին բոլոր խորշոմներովը, մեր ժողովուրդի իմաստութենէն քանի մը տախտակներ, բոլորն ալ գեղեցկօրէն շրջանակուած, խորքի ու ձեւի յաջողակ չաղապատումով, փայփայող ու դէպի նախնականը հակող բանաստեղծութիւն մը, կշռօրէն տաք, ոսկիով ու աղամանդով կռուած, երփնեւրանդ ու շլացնող ոճ, մեր ցեղին հազարամեայ անդունդէն քանի մը սարսուռներ, քանի մը բեկբեկ կամարներ խորտակուած ծիածաններու, որոնք պարտուած, տարագիր մեր յոյսին վտակը կը կամրջեն:

բ) ԱՐՁԱԿ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ ԽՈՐՀՐԴԱՊԱՇՏ ԷՋԵՐ. — Այս սեռին մէջ Չարդարեան տուած է արդիւնքներ, որոնք մնայուն են: Անոր արձակ քերթուածները կարելի է նկատել մեր գրականութեան յաջողագոյն էջերէն: Անոնք իբր պատկեր, կեանք, խորհուրդ, բանաստեղծութիւն, հայկական քաղցրութիւն, երազի վերածուած կամ բիւրեղացած իրականութիւն, պիտի ապրին որքան ատեն որ չմեռնի մեր լեզուն ու մանաւանդ որքան ատեն որ արուեստին հաւատաւոր երկու տղայ իրարու քով գան խօսելու մեր արժէքներէն:

Չարդարեանի արձակ բանաստեղծութիւնները մեր ժողովուրդին բնական խորհուրդը կը ցուցնեն: Անոնց ծոցը գետեղուած է բարութեան, ժուժկալութեան, տառապանքով սրբացման իմաստութիւն մը, իմաստասիրութիւն մը, եթէ կ'ուզէք:

գ) ՎԻՊԱԳԻՐԸ. — Վիպակները անարժան գործեր չեն Չարդարեանի տաղանդին:

Ազնուական, վարանոտ ու զուսպ յոյզ մը, չափաւոր ու ինքն իր մէջ թրթռուն: Ընդհանրապէս իր ճիշդ սահմանին վրայ բռնուած բանաստեղծական խռովք մը. մաս մը մարդեր՝ որոնք հակառակ իրենց անկատար գծագրութեան, մեր ցեղին քանի մը հիմնական երակներէն կը պատմեն մեզի. քանի մը առաքինութիւններ, իրենց հակադիր ու ժխտական երեսներով — մոլութիւններ — մեր դժբախտութեան դաշտերէն քանի մը տախտակ, մեր

գիւղին որոշ երեսները ու մեր բարձրուն որոշ ծալքերը: Ու կը խորհիմ թէ քիչ բաներ չեն ասոնք, այդ ծաւալով այնքան նիւար կտորներուն համար, որոնք իր վիպակները կ'անուանենք:

դ) ԽԱՌՆՈՒԱԾՔԸ.— Իրեն մօտեցող մը Ջարդարեանէն պիտի առնէր ամենէն առաջ լրջութեան, ժուժկալութեան, ներամփոփ թախիծի անմիջական տպաւորութիւն մը:

Ջարդարեանի գործին կազմութեան մէջ դեր ունին երկու կարեւոր տարրեր՝ զգայութիւններ եւ հետտորութիւն: Ջարդարեանի մէջ կարելի է զատել աչքի, մտքի եւ սրտի զգայարաններ:

Վաւերական ու նկարագիր բերողը այս երեքէն՝ առաջինն է: Միւս երկուքը վատուժ են մնացած առաջինին գերաճումէն:

Ջարդարեանի գործին երեք չորրորդը նկարագրութիւն է առաւելագոյն չափով:

Ջարդարեանի աչքը ընդունակ է տեսնելու առարկաներուն եւ մարդերուն ընդհանուր ու չոր գիծերը: Ընդունակ է նաեւ անհրաժեշտ երանգը զատելու: Ջարդարեան մայր գոյներու հասկացողութեան մէջ զօրաւոր կը ներկայանայ:

Ջարդարեանի աչքը վերջապէս ընդունակ է մարդկայնացնելու: Իր պատկերները արտաքին դաշտանկարներ չեն միայն: Ասոնք մանաւանդ ներքին, հոգեկան նկարներ են. գրագէտը կը ձգտի մարդն ու իրերը կապելու նոյն գոյնին, հետեւաբար նոյն ճակատագրին:

Սրտի զգայարանքով Ջարդարեան չէ եղած յորդ, արտայայտուն, յուզումով առատ ու զգայնոտ գրողը: Բայց ըսել չէ թէ իր գործը չոր է, կռնածած, անձրեւէն զուրկ արտի մը պէս: Տեղ տեղ պզտիկ ակեր քանի մը ձեռք ջուր կը հանեն անոր երեսին:

ե) ԱՐՈՒՆՍՏԸ.— Ջարդարեանի արուեստին տարրերը երկուք են՝ հետտորութիւն եւ գաւառի նպաստ:

Ջարդարեան գոյնն ու զգացումը, մտածումն ու թելադրութիւնը մէկ գիծով տալու իր ջանքին մէջ կը նեղուի կաղապարի անյարմարութենէն ու կ'աշխատի իր նախադասութիւնները կազմել սեղմուած ու ամրակուռ:

Շրջանի հետտորութեան մեղքէն ամենէն աւելի տառապողը ու տուժողը Ջարդարեանը կը ներկայանայ: Իր արձակներուն մէջ ածականով արտայայտութիւնը եղանակ մըն է որ ամէն էջի երեսը կ'ելլէ: Ջարդարեանը հետտորութեան մղող պատճառներէն մէկը եղած է բառերուն քաղցրահնչութիւնը: Անոր սիրոյն է որ ընդունած է գոյականին հետ գրեթէ անպատճառ անոր հնչումը երկարող, ծաւալող ու քաղցրացնող միւս տարրը, ածականը, որ մուտք ունի պարզ այդ նպատակին ծառայելու համար: Բայց ածականը, մանաւանդ մաշածը բեռ մըն է իմաստին վրայ, երբ ուշադրութիւնը չի հարուածեր:

ՅԱՅՈՒՆ ՕՇԱԿԱՆ

Ա.

ՋԱՐԵՆՈՒԱԾ ՈՐՍՈՐԴԸ

Ա.

Անկոխ ուղիներէ, օձի ճամբաներէ՝ քարերուն վրայէն այծեամ մը կը փախչի. անցած տեղերէն կարմիր արիւն կաթկթած է ու քարերը դեռ թաց են. կը վապէ կը հեռանայ, կոտոշները քարեր կը գլտորեն դարվար: Ապառաժներուն վրայէն ցատկելով, կաքաւի ձագերը թոցնելով իրենց բոյնէն ու լեռներէն թաւալող ջուրերը պղտորելով՝ կը սլանայ այծեամը. կը փախչի. սիրտը ուժգին խռոված է. վախը խիստ ըլլալու է:

Հեռուն, մարդ մը կ'երեւի, կապարճը ուսին, աղեղը լարած՝ նետը կը քաշէ: Վարէ՛ն, այդքան վարէն նետն իր նշանին չի կրնար հասնիլ. լեռները ապառաժներ են ու ճամբայ մը չ'երեւիր որ գազաթը տանի. այդ տեղերէն միւսակ մողէպներ կը վապեն ու որսորդը օձի ոտք ունենալու է:

Դիմացի սեւ, մթնշաղ լեռներուն, Մաստառի վրայէն այծեամ մը կը վապէ ու որսորդն ալ ետեւէն:

Բ.

Լեռներու մէջ ուր փշոտ կաղնիներ ու վայրի թթնիներ կը բուսնին, ուր հապարաւոր օտար ծաղիկներ իրենց գեղեցկութիւնը կը բանան ու կը գոցեն, լեռներուն մէջ միսակ վայրի անանուխներ չեն ծաղկիր, ո՛չ ալ ցանցիր, գաճաճ մացառներն են որ հողին կը կպին. միսակ առուի մը զլզլութը չէ որ այդ տեղերուն լռութիւնը կը խանգարէ. ամայի, խորունկ ձորերուն մէջ, պով անձաւներու ներսը, այծեամները ձագեր կը բերեն. թարմ դալարիներու, ցցուած գազաթներու վրայ՝ այծեամն իր ձագերը կ'արածէ:

Ու այծեամը լեռներուն գաւակն է, այդ հսկայ քարերը թխսած են պինդ ու անոնց վրայ բուսած մամուռները կերակրած են անիկա: Մաստառը գանոնք ծնած է. անէ՛ծք այծեամին գնդակ նետողի գլխին:

Գ.

Փախաւ այծեամը ու որսորդն ալ անոր ետեւէն:

Բայց ճամբայ չկայ ու գեռունի ոտք հարկաւոր է մագլցելու համար. ելաւ, ելաւ որսորդը այծեամին հետքերէն կաթկթած կարմիր ցայտքերուն ուղիով. որսորդը գնաց՝ մոռցած թէ լեռը մահուան կը տանի ու իջնելու համար ա՛լ անգամ մըն ալ ճար չկայ: Այծեամին գնդակ նետողը անէծքով կը մեռնի:

Գազաթն հասաւ ահա: Բայց այծեա՛մը... չկար. քարերն իրենց ճեղքե-
րուն մէջ առին թէ լեռներն իրենց անձաւներուն մէջ պահեցին՝ զինքը. ո՛վ
գիտէ. որսորդը շատ փնտռեց, բայց չկրցաւ գտնել վանի:

Կատաղի մոլեգնութեամբ խորտակեց քարին՝ կապարճը, նետը ու ա-
ղեղն ալ եւ անոնց կտորները հովերը տարին:

Հոս ու հոն արծիւներ կը ճչէին ու ահագին թեւերնուն թափ կու տային.
անոնց բոյներուն մօտ փտած ոսկորներ ու անգղի կտուցով ցեցքուած անձա-
նաչ դիակներ ինկած էին. կամաց, կտոր կտոր ամպեր կու գային անցնելու
պահ պահ ու թեթեւ շուքերով կ'երթային կը հեռանային: Հիմա կտրիճ որսոր-
դը լեռներուն մէջ մինակ կը վախնայ. ու անոնց մէջ արձագանգող իր անհաս-
տատ ոտքերուն տրոփիւնը զինք կը խռովէ:

Դ.

Ջառիվերը դիւրին, բայց վառիվարը ահարկու է. մոռցած է թէ ուրկէ
վեր ելած է ու ճամբայ մը չկայ որ զինքը վար տանի, գէթ տեղեր գտնուէին
որ ոտքը դնել կարելի ըլլար. աւա՛ղ, այծեամին որսը անիծուած է ու հալածող
որսորդը տանջանքով կը մեռնի. լեռն ի վար աչքը հանգիստ սեւեռում չի կըր-
նար ունենալ, ու վար գահավիժողը տանջանքներուն ամենէն սոսկալիովը,
իր մահուան քստմնելի վարիւրանքը չափելով պիտի մեռնի:

Որսորդը յուսահատի աչքերով հեռուն կը նայի, ուր հորիզոնը կը ցած-
նայ լեռներուն վրայ ու վանոնք կը գրկէ. տարտամ ճառագայթում մը կը խա-
ղայ հեռաւորութեան մէջ. կը պոռայ, տարօրինակ ձայներով, կողկողիչ աղեր-
սանքով՝ օգնութիւն կը կանչէ, ու լեռներուն մէջ, քարերուն մէջ դիւսհան
ծռմուքով ձայնը կ'արձագանգէ, կ'երկարի: Իրիկուան զով ստուերներուն
հետ եղնիկները կը բքան, ու մօտէն հեռուէն հովը երբեմն վայրի կենդանի-
ներու ձայնի կտորներ կը տարտողնէ ասդին անդին:

Մինա՛կ, կայնած է լեռան վրայ, հովերը մալերը կ'ալեկոծեն ու բոպիկ
ոտքերէն ալ արին կը մպի. յուսահատ է, ալ չի կրնար իջնել. կեցա՛ւ հոտ,
սպասելով մէկուն որ պիտի գար, մինչ առջեւէն մարախներ կը ցատկէին
խումբերով ու թեթեւ թեւերով վար կը խուժէին. անոնց վար իջնելը տեսաւ
տխուր աչքերով ու հետեւեցաւ ակնարկով երբ թրթռալով կը կորսուէին. մերթ
ընդ մերթ բզկէ մը միօրինակ բզկունով հանդարտ լուսիւնը կ'աղմկէր ու կը
թռէ՛ր կ'երթար:

Կեցաւ հոտ, լեռան գլուխը, աչքը անսպառ յոյսով ուղղուած վարը,
լեռներէն դարվար, սպասելով մէկուն որ պիտի գար: Մահը եկաւ ու աչքերը
իրենց կոպիճներուն մէջ, բաց գլուխն ուսին վրայ գամեց: Ու լեռը հիմա իր
երգն ունի: Վա՛յ անոր որ այծեամին նշան կը բռնէ:

Բ.

ՃԱԽԱՐԱԿԻՆ ՔԵՐԹՈՒԱԾԸ

Աշնան գիշերները երկար կ'ըլլան, ու կեանքը որ դուրսը կը սառի եւ
աշխատութիւնը որ կ'ընդարմանայ մութ երդիքին տակ, կը վերսկսի հաւա-
սօսին ճռճացող ճախարակին առջեւ:

Դէմ լուսուն, դեռ այգը իր կուսական ճերմակ կաթը չկաթած Աղօթա-
բանի կուրծքն ի վար հորիզոնի սրտին վրայէն առուահոսելով, եւ արեւը իր
կրակէ շրթունքներով դեռ աչդ կաթը չծած, այն պահուն ուր դեռ երկնքի եղ-
եամը կը մաղուի երկրի քամիին թեւերուն վրայ, չքաւոր փողոցին, աւերակ
տան եղանակն է, որ կ'երգէ տխուր երգերուն ամենէն յուլիչը՝ ջայրին նուա-
զը պառաւին մատներուն տակ:

Պատին մէջ բացուած պատուհանին վրայ հողէ ճրագաման մը իր կը-
տուցի ծայրէն պղտոր լոյսի օղ մը կը կախէ՝ լուսաւորելով մերկ սենեակին
բոլոր ցուրտ ամալութիւնը ու ձեռքի ճամբան, երկաթէ բարակ ճաղը, որուն
վրայ պառաւին կիսաւեր աչքերը պիտի հետեւին քուլային, անհատնում թելը
հաւաքելու, բարդելու. պառաւը, որ ահա կիսով ծռած՝ կը դարձնէ, կը դարձնէ
մանիչը՝ ու անցեալ օրերու յիշատակին հետ գլուխ գլխի ու միայնակ:

Ճախարակը կը դառնայ ու բամպակը մեղմօրէն իր աղուամալը ճաղին
բերնին ծամոց տալով՝ անծայր թելի կծիկը կը քակէ. ու տխուր եղանակ մը
փրթելով ջայրին կուրծքէն թէ հոգիէն՝ հատնող քուլային, բարձրացող դեր-
ձանին ողբը կը հեծեծէ:

Չորցած կոպերուն տակ դիւթական ծարիր մը քաշուած ըլլար կարծես,
երկու վատուծ արցունքներու մէջէն պառաւը նոր աշխարհի մը պարիսպներէն
ներս կը նայի. եւ դէպի ետ հեռաւոր հորիզոնին վրայ պզտիկ պատուհան մը
կը բացուի, ուրկէ իր անցած կեանքին ու իրերուն արդէն իջեանը հասած կա-
րաւանին ամբողջ ճամբան կը դիտէ:

Ամփոփուած ինք իր մէջ՝ ինչպէս մանուկը լճի մը եզերքէն իր պատկե-
րին վրայ ծռած՝ կ'երապէ այն տարիները, ուր մատաղ աղջիկ մը ինք, գուցէ
բազմաթիւ եղբայրներու մէկ հատիկ քոյրը, աչքի լոյսը իր մօրն ու պապուն,
սիրուածը, անուշն էր ամենէն: Յետոյ իր նշանտուրը, սիրոյ ու գրգանքի տա-
րիները. ու աւելի ասդին մօր պաշտամունքն ու տառապանքը, արցունքն ու
երջանկութիւնը. իր վաւականներուն մանկութիւնը, երիտասարդութիւնը, վերջը-
վերջը իր պառաւութիւնն ու զրկանքները եւ զգացած բոլոր անպատմելի զգա-
ցումները:

Բայց չէ՛, յիշատակի խաբէական խաղովը կ'երապէ պահ մը թէ իրաւ
անդառնալի բոլոր այս անցեալի բաները այսօրուան իրականութիւնն են, եւ

թէ ինք երբեք մինակ չէ, ծերացած չէ, հին ուժն ու կորովն ունի, հին սիրելիներն ու հին օրերը ունի...

Կը դառնայ մանիչը՝ դարձնելով ճախարակին հետ տխուր յուշագրքին թերթերը, կեանքի չորս եղանակներուն օրերն ու ամիսները, մինչ մերկ պատին վրայ պառաւին ստուերը երերտուքով կը ծաղրէ անոր շարժումները:

Ու այս տունէն ներս մարդ չի մտներ, օտարի ոտնաձայն աչդ սեմին վրայ չի հնչեր եւ սենեակին դուռը, որ կը ճղրտայ, երկրորդ շունչն է՝ իբրեւ յետին ընկեր պառաւին, սեւ կատու մը, կպելով, տափակնալով ներս կու գայ ու կ'անցնի թոնիրին եզերքը, ոտները տակը ծալելով կը պառկի:

Ժամերը կը սահին ու վարթնումի առաջին նշանները կը լսուին. օրորոցին անհանգիստ կամ մօր ծիծը կարօտցող երեխաներու սուր, ընդհատ լացը եւ ժամուն կոչնակին զանգիւնները, որոնք նոր օրուան հանդիսաւոր բացումը կը յայտնեն:

Մանիչը կանգ կ'առնէ, պառաւը իր երեսները խաչակնքելով դէպի եկեղեցին կը շտկուի փողոցին մթութեան մէջէն, հոն իր աղօթքն ընելու, բաց բազմակներով խնդրելու ուշացած մահը, որ իր դռնակն ալ ծեծէ, մարէ այն ճրագը, որուն իւղը հատէր է ու ա'լ պիտի չեցուի եւ որ կը պլպլայ, բայց լոյս չի տար:

Գ.

ՓՈՂՈՑԸ

Փողոցը որ կ'երկընայ շիտակ կամ ծուռ, յոգնած, տխուր կամ զուարթ, ամենէն կենդանի արտայայտութիւնն է քաղաքին, կեանքն է քաղաքին:

Ինչպէս ըսեմ ձեզի զաւտական պատիկ քաղաքի մը փողոցին պատմութիւնը: Երբ աչքս կը գոցեմ, դեռ այսօրուան պէս պայծառ կը տեսնեմ մանկութեանս փողոցը, որ իրիկունը հապիւ սկսած, մութը գետին հասածին պէս՝ կը քնանար հինգ տարուան տղու մը խաղաղաւէտ ու հանդարտ քունովը: Ո'չ մէկ ոտնաձայն, ո'չ մէկ աղմուկ, մինչեւ որ առտուանց կանուխ ժամուն կոչնակը հնչէր հատիկ-հատիկ ու ամառները տանիքներուն վրայ պառկած բնակչութեան վարթնում բերէր: Եկեղեցիին դուռը կը ճռնէր. փողոցն էր, քաղաքն էր, որ աղօթքով արթննալ կը սկսէր:

Ամիշապէս յետոյ թաղին ծերերն ու պառաւները կը խարխալէին, կիները ձեռքերնին պատերը քսելով, այրերը իրենց զաւապանին սուր ծայրովը քարերը ծեծելով: Եւ աղօթքի փշրունքներ՝ «Տէ՛ր, մեղայ քեզ յերկինս եւ առաջի քո», «Բարի լոս, բարի Քրիստոս», ընկերացած երկար յօրանջումներ:

րու, չոր ու տկար հապերու՝ կը թափթփէին իւրաքանչիւր ժամուորի ետեւէն. մինչ աքաղաղները մութ անկիւններէ կը հնչեցնէին իրենց արշալոյսի պիլ շեփորը:

Կամաց-կամաց երթեւեկութիւնը կը շատնայ. ոմանք ժամուոր, ոմանք ալ աղբիւրը ջուրի գացող երիտասարդներ, մինչեւ որ բարի լոյսը, ճերմակ ու մաքուր, տեղաւորուի գետինը, բոլոր դռները ճռնչեն իրենց ծղնիներուն վրայ ու քաղաքը կատարելապէս արթնայ:

Ժամուորէն ետքը կարգը շուկացիներունն է: Յայտնի թախիծով ու մտահոգութեամբ ստուերոտած հայրական դէմքեր՝ օրուան դժուար վաստակին, տանը անմիջական անհրաժեշտութիւններուն ու մանաւանդ հացին հարկեցուցիչ ու սպառնական մտամտութիւնները շալկած կը քալեն: Ամենուն ալ նայուածքը իրարու կը նմանի, ծանր, մտասեւեռ, տխուր, միշտ դէպի գետինը եւ հապիւ դժկամակութեամբ երբեմն վեր՝ հանդիպողին «բարեւ»-«Աստու բարին» մը փոխանակելու:

Անկէ ետք փողոցը նորէն կ'ամայանար, անցուդարձը կը դադրէր եւ միջօրէին գրեթէ կը պապանձէր, որովհետեւ մանուկները վարժաւորն հաւաքուած կ'ըլլային ու պարտէզներէն քաղաք վերադարձող պարտիպպաններն ալ իրենց պատիկ էջերուն հետ շատոնց տեղ հասած: Պատահական անցորդը շուկայէն տուն եկող մը պիտի ըլլար շատ-շատ՝ ձեռքը կտոր մը միս բռնած. եւ ալ ո'չ-ոք:

Բոլոր տուններուն դռները ընդհանրապէս բաց են ու այնպէս կը մնան մինչեւ իրիկուան ժամուն կոչնակը, որովհետեւ կնիկները իրենց առաւօտեան աւուր-հորդութեն ետքը՝ ամառ օրերուն կը հաւաքուին տանը սեմին վրայ՝ դրացիներով կամ առանձին, ու կար կը կարեն, կը կալաճեն:

Հուրը կը դառնայ ձախ պատէն դէպի աջ ու եղանակին համեմատ կնիկները իրենց մասնաւոր նշաններով կը գիտնան օրուան պահն ու ժամը. «Արեւը վարի պատին վրայ ինկաւ, կ'ըսէր մայրս, կէս օր. է». կամ «Դիմացի քարին տակտիքը շուքը կոխեց՝ ա'լ իրիկուն է»:

Կէսօրէն ետք, ետինքին, աղջիկները կը քակուէին երեք-երեք, չորս-չորս, կուծերը ուսերնուն վրայ, ձիւթը բերանին ու աղբիւր կ'երթային. առոյգ, կորովի ու անսանձ, ամպոնի ձագտիք այդ աղջիկները, որ ուժով-ուժով կը խօսէին հնչուն, շեշտուած ու ոլորուն ձայնաւորներու բարբարոս առօգանութեամբ մը եւ առնական խրոխտանք մը իրենց բոլոր անձին վրայ:

Յամբաբար ոգեւորութիւնը նորէն կը սկսի, անցուդարձերը կը շատնան, որովհետեւ իրիկուն է, շուկեւորը տուն կը դառնայ, ժամուն կոչնակը հնչելու մօտ: Եւ անցորդները նոյն մաքրիկը, նոյն ծանօթ դէմքերը, նոյն թաղեցի սերունդը՝ մեծով ու պզտիկով. կարծես գոց եղած, առաջուց եղանակաւորուած ու սահմանագծուած կեանք մը, որ իր գոյութիւնը կը հաստատէ այդ պայմանադրական երթեւեկութեամբ, լեցնելով ու պարպելով փողոցը, ինք ասոր ծանօթ եւ ասիկա իրեն:

Անկէ ետք՝ նորէն գիշեր. ու դռները կը գոցուին հաստատուն նիգերով, փողոցն ալ խեցիի մը պէս փեղկերն ինք իր վրայ կը խփէ ու կը թմրի, կը քը- նանայ:

***

Հապիւ գիրկ մը լայնութեամբ ու քանի մը գիրկ երկայնութեամբ ման- կութեան փողոցս նոյն տեղն է ինք նորէն, նոյն սալաքարերով ու նոյն սա- լայատակով. ժամանակը եկեր անցեր է, խաղընկերներս ամէնքն ալ հեռացեր են. մեծերը ծերացեր են ու արդէն տարեւորներն ալ մէկիկ-մէկիկ պակսեր՝ Աստոյ ճամբան շտկուելու են. եւ սակայն փողոցս ինքն իր գետինը տոկուն ու տեսական կը պահէ միշտ. իր երկու քովն ի վեր կեցած պատերը նոյն ծեփն ու քարերը ունին նորէն, ապահովաբար միայն փորերնին քիչ մը աւելի դուրս ցցած, պատուհաններն իրենց թուղթով կամ ապակիով նոյն հանդարտ ու համբերող նայուածքը կ'երկարեն դար վար, ցուփքները իրենց պոկուները եւ ջրթոնները իրենց քիթը կը կախեն նորէն, երբ աւա՛ղ, անցած սերունդները օձառի կտորի մը պէս մաշեր, հատեր, անցեր գացեր են:

Ոչ մէկ անկենդան առարկայ այնքան ընդարձակ յիշատակներով ծան- րաբեռնուած եւ այնքան քաղցր ընտանութեամբ կապուած կ'ըլլայ մարդուն հետ, որքան պստիկ, հանդարտ քաղաքին աւելի պստիկ ու աւելի հանդարտ փողոցը: Երկրորդ տունն է անիկա գաւառի բնակչութեան, որովհետեւ երկար ժամանակներէ փոխանցուած միեւնոյն այդ քարերն ու գետինն են, որոնց վրայէն հանապապ կոխած անցած են քու բոլոր սիրելիներդ իրենց կեանքի բոլոր շրջաններուն մէջ, որովհետեւ այդ փողոցը հանդիսատես ու վկան եղած է անցեալ բոլոր յիշատակներուն՝ տխուր կամ հրճուալից, բաժնած է քեզի համար անծանօթ տարիներէ ի վեր իր շուրջը բոլորած ընտանիքներուն ուրա- խութիւնն ու ցաւը, կրկնած է հարսնիքի զուարթ երգերն ու մահուան շարա- կանները. եւ պիտի ապրի այսպէս տակաւին՝ որքան որ քու կեանքդ կրնայ փոխանցուիլ վաւիղ եւ յաջողութիւնդ մշտնջենաւորել: Այդ փողոցին մէջ ան- ցած է իմ ու հօրս, ինչպէս անոր հայրերուն մանկութիւնը երապի մը պէս, պատանեկան իմ խանդավառ քայլերս հոն ամենէն շատ կոխած են, ինչպէս իմ հայրերուսը. եւ միեւնոյն տեղէն վերջին անգամ անցած են իմ նախորդնե- րուս բոլոր դաճաղները. ասոր համար է, որ աչքս չի մոռնար անիկա եւ ա- տեն-ատեն կը փնտռէ:

ՌՈՒՐԷՆ ԶԱՐԴԱՐԵԱՆ

Բ Ա Ռ Ն Ծ Ր

Անճառիւս = հոտաւէտ բոյց (նանէ)

Անճառ = քարայր

Աւլում հորդուք = աւելի մաքրել

Գանգիւն = կոշնակի ձայն

Գրգամք = դժուանք, սէր

Եղամակաւորել = դասաւորել, կարգաւորել

Եղեամ = սառած ցօղ

Զեռուն = սողուն, որդ

Ընդարմանալ = թմրել

Ծարիր = ներկի տեսակ, որ կը ծառայէ թարթիչները զուսառնելու

Ծղմի = դուռն ու պատուհանը պատէն կախող երկաթէ կեռ

Կալանել = խօսակցել

Կապարն = նետեր դնելիք աման

Կոզկոյիլ = հեծեծել, ողբալ

Հարկեցուցիչ = ստիպողական

Ճաղ = բարձր երկաթ կամ փայտ, որ կը ծառայէ հիւսելու. հոս՝ մաս կը կաղ- մէ ճախարակին

Մաստառ = լերան անունը

Մզիլ = քամել, զտել

Մքնջաղ = մութն ու լոյս, կէս մութ, կէս լոյս

Շուկիւոր = շուկայ դացող

Ջայր = ճախարակ

Ջրքոն = անձրեւին ջուրը կտուրէն վար թափող խողովակ

Սալ = յղկուած խոշոր քար

Սալայատակ = սալերով ծածկուած յա- տակ

Քստմնելի = մաքրել փուշ-փուշ ընող

Քուլայ = դուռն բամպակ

Հ Ր Ռ Հ Ա Ն Գ Ն Ծ Ր

Ա.

1.— Հսկայ քարերը ի՞նչպէս կրնան թխած ըլլալ այժեմը:

2.— Որտեղը լերան վրայ որո՞ւմ կը սպասէր եւ ո՞վ եկաւ:

3.— Այս գրուածքը գրական ո՞ր սե- ոին կը պատկանի, ինչո՞ւ:

4.— Առասպելը ինչո՞վ կը տարբերի իրական մկարագրութենէն:

5.— Գրուածքին գեղեցկութիւնը իր ո՞ր յատկութիւններուն մէջն է:

6.— Այժեմը համարելով գեղեցիկ ե- րագի մը խորհրդանշը, ըսէ՛ք թէ գայն հե-

տապնդոյ որտեղը ինչո՞ւ եւ ի՞նչպէս կը մեռնի. ընդհանրացուցէ՛ք եւ բացատրեցէ՛ք:

Բ.

1.— Ի՞նչ ըսել կ'ուզէ «նախաբանիմ փրքուածը» խորագիրը. հոս «փրքուած» բառը ի՞նչ իմաստով է գործածուած:

2.— Ի՞նչ է «դիւքական ծարիրը» եւ ի՞նչ հրաշք կը գործէ:

3.— Ինչե՞ր կը յիշէ պառուր:

4.— Ճախարակիմ դերը ի՞նչ է այս ե- րագնմաներուն մէջ:

Գ.

1.— Քամի մը տաղով տուէ՛ք պատկերը
գաւառական այս փաղոցին՝ առաւօտեան,
կէսօրին, իրիկուան եւ գիշերուան միջո-
ցին:

2.— Ինչո՞ւ համար գաւառական փափր
ֆաղափի մը փողոցը «երկրորդ տունն է
բնակչութեան»: Ինչո՞ւ հոն փաղոցն ու
մարդիկ աւելի սերտ կապուած են իրա-
րու, քան մեծ ֆաղափներու մէջ:

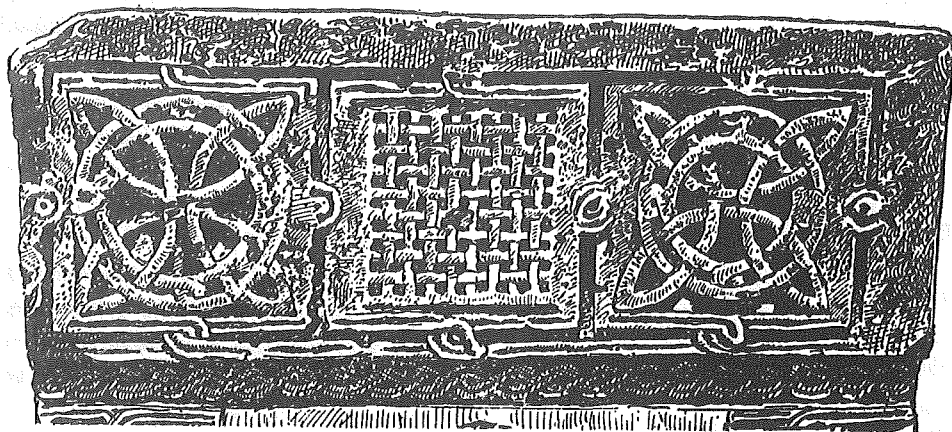
3.— Ի՞նչ տարբերութիւն կը մերկա-

յացնէ մեծ ֆաղափներու յատուկ փաղոցնե-
րուն պատկերը:

4.— Որո՞նք են փաղոցին հրապարակա-
րը եւ որո՞նք՝ բաց մամբաներու զբաւիչ
կողմերը:

ՇԱՐԱԴՐԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

5.— Նկարագրեցէ՛ք այն փաղոցները ուր
անցած է ձեր մանկութիւնը:

ՀՐԱՊԱՐԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Հրապարակագրութիւնը հանրութեան ուղղուած խօսքն է: «Հը-
րապարակ»ը այս պարագային կը նշանակէ հանրութիւն, ժողովուրդ:

Հրապարակագրութիւն կը կոչենք երբ այդ խօսքը հանրութեան
կ'ուղղուի գրաւոր, մամուլին միջոցով: Իսկ երբ բերանացի կ'ըսուի
բեմէն՝ ընդհանրապէս կը կոչուի «հրապարակախօսութիւն»: Թէեւ
այս վերջին բառը յաճախ կը գործածուի նաեւ առաջինին փոխարէն:

Հրապարակագիրը իր յօդուածին մէջ կ'արծարծէ առօրեայ
խնդիրներ, որոնք կրնան ազգային կամ ընդհանրական բնոյթ ունե-
նալ: Կը պաշտպանէ որոշ տեսակէտներ եւ կ'աշխատի ընթերցող հա-
սարակութեան ընդունիլ տալ այդ տեսակէտները: Հրապարակագիրը
պայքարող մըն է, որ հանրային կեանքին ուղղութիւն կու տայ: Ան
կը հետապնդէ նպատակի մը իրագործումը: Գրիչը իր ձեռքին մէջ
պայքարի զէնք մըն է, քարուչութեան միջոց:

Հրապարակագրին դերն ու ազդեցութիւնը իր ապրած ժամա-
նակին մէջ է եւ ժամանակաւոր: Երբ կը փոխուին ժամանակներն ու
կեանքի պայմանները, հրապարակագրական յօդուածները կ'անցնին
պատմութեան եւ կը դադրին կենդանի ընթերցանութեան նիւթ կապ-
մելէ:

Հրապարակագրութիւնը առօրեայ հարցերու, մտահոգութիւն-
ներու եւ նպատակներու հետ առնչուած ըլլալով, հեւ ի հեւ կատարուող
աշխատանք մըն է. այդ պատճառով ալ չունի գեղարուեստական
գրուածքներու մնայուն արժէքը:

Արուեստը կեանքը կը պատկերացնէ. հրապարակագրութիւնը
կեանքին ուղղութիւն կու տայ:

Գրիգոր Արծրունի եւ Արփիար Արփիարեան հայ հրապարակա-
գրութեան ամենէն հաւատարիմ եւ փայլուն դէմքերէն են: Կան տա-
կաւին բազմաթիւ ուրիշներ, որոնք հայ ազգային ու քաղաքական
մտածողութեան վրայ ձգած են խորունկ ազդեցութիւններ: